

ZÂHİRİYYE KÜTÜPHANESİ

(bk. DÂRÜ'L-KÜTÜBİ'Z-ZÂHİRİYYE).

ZÂHİRÜ'R-RİVÂYE

(ظاهر الرواية)

Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî
(ö. 189/805)
tarafından kaleme alınan
ve Hanefî mezhebinin
kuruluş dönemi
temel görüşlerini ihtiva eden
beş eserin ortak adı.

Hanefî mezhebi tarihinde Şeybânî'nin yazdığı *el-Aşl*, *el-Câmi'u's-şâgîr*, *el-Câmi'u'l-kebir*, *es-Siyerü'l-kebir* ve *ez-Ziyâdât* adlı eserler rivayet açısından kuvvetli bulunduğu için zâhirü'r-rivâye, muhtevası Hanefî fıkhnın temelini teşkil ettiği için "mesâilü'l-usûl / el-usûl" olarak adlandırılmıştır. Bu eserler arasında Şeybânî'nin ilk defa kaleme aldığı *el-Aşl*, Hanefî çevresinin henüz Kûfe'de çalışmalarını sürdürdüğü dönemi temsil eder ve diğer metinlere nisbetle Ebû Hanîfe'nin halkasındaki fikhî birikimi en çok yansıtan eser olarak dikkat çeker. Çeşitli fikhî babları hakkında birer eser yazan Şeybânî, bu çalışmalarını bir kitapta toplamamasına rağmen söz konusu eserler birbirinden bağımsız metinler şeklinde algılanmamış ve Ebû Hanîfe'nin halkasında şekillenmiş bab sistematiğini kapsayan büyük bir metnin parçaları kabul edilerek *el-Aşl* diye adlandırılmıştır. *el-Aşl* literatürde *el-Meb-sût* adıyla da anılır. *el-Câmi'u's-şâgîr* Ebû Hanîfe, Ebû Yûsuf ve Şeybânî'nin üzerinde ittifak ettiği fikhî görüşleri ana hatlarıyla içermesi yönüyle Hanefî mezhebinin temel çizgisinin şekillenmesinde önemli rol oynamıştır. Şeybânî, *el-Câmi'u'l-kebir*'de ise Hanefî çevresinin fikhî mesaisini aktarmaktan ziyade hayatının özellikle son yirmi yılına ait görüşlerini kaleme almıştır. Metin özellikleri ve yazım tarihine dair kayıtlar dikkate alındığında *ez-Ziyâdât*'ın *el-Câmi'u'l-kebir* üzerine yazılmış bir ek olduğu söylenebilir. Zâhirü'r-rivâye metinleri içinde Şeybânî'nin en son kaleme aldığı eser *es-Siyerü'l-kebir*'dir. Müellifin Rakka kadılığı yaptığı sırada tamamladığı eserin asıl metni günümüze ulaşmamış, ancak Şemsüleimme es-Serahsî, *es-Siyerü'l-kebir* üzerine kaleme aldığı şerhte bu eseri kendi ifadeleriyle aktarmıştır.

Ebû Hanîfe ve talebelerinin fikhî birikimini temsil yönüyle zâhirü'r-rivâye eser-

lerinin, Hanefî çevresinin II. (VIII.) yüzyılda ürettiği diğer metinlerden farklı bir kategoride kabul edilmesini haklı kılan sebepler vardır. Ebû Hanîfe'nin halkasındaki fikhî meseleleri tedvin amacıyla kaleme alınan bu eserler Hanefî çevresinin diğer önemli simaları tarafından da kabul görmesi, müellife aidiyetleri, kapsamları ve metin özellikleri açısından nâdirü'r-rivâye eserlerinden daha üstün metinlerdir. Dolayısıyla zâhirü'r-rivâye kapsamındaki eserlerin gerek Şeybânî gerekse Ebû Yûsuf ve Hasan b. Ziyâd'a atfedilen diğer metinlere nisbetle daha kuvvetli rivayet zincirleriyle sonraki nesillere ulaştığına dair Hanefî literatüründeki yaygın görüş, bu eserlerin daha makbul ve tanınmış olmasının sebebinde ziyade sonucu olarak kabul edilmelidir. *el-Aşl*, *el-Câmi'u's-şâgîr* ve *el-Câmi'u'l-kebir*, Hanefî çevresinde geliştirilmiş fikhî babları sistematiğini kapsadığı için zâhirü'r-rivâyenin temel metinleri kabul edilir. Bu anlayışın, zâhirü'r-rivâye üzerine yazılan ilk şerh ve muhtasar çalışmalarına kadar uzandığı anlaşılmaktadır. Nitekim Şeybânî'nin fikhî eserlerini yeniden ifade etmeyi amaçlayan ilk müelliflerden Hâkim eş-Şehîd el-Mervezî (ö. 334/945) *el-Kâfi*'sinde başka eserlerden de faydalanmakla birlikte mukaddimesinde kaynak olarak bu üç eseri zikretmekle yetinmiştir. Zâhirü'r-rivâye kavramının IV. (X.) yüzyıl Hanefî literatüründe terim olarak kullanıldığı anlaşılmaktadır. Nitekim bu metinleri sonraki nesillere aktaran isnadlar, farklı nüshalarına dair kayıtlar, hakkında yazılan ihtisar ve şerhlerin ortaya çıkış tarihleri ve nâdir rivayet kavramının gelişim süreci bu tesbiti desteklemektedir.

Zâhirü'r-rivâye fikhî ilminin konu, problem ve dil açısından bağımsız hale geldiğine işaret eden ilk telif metinlerdir. Fikhî tarihinde bu eserler müellif dışındaki şahsiyetlerin tasarruflarına kapalı, müellifin görüşlerini ve akıl yürütmelerini içeren, baştan sona belirli bir tasnif ve kompozisyona göre kaleme alınmış ilk çalışmalar olarak kabul edilebilir ve bu açıdan kendi içinde bir gelişim sürecini temsil eder. Nitekim *el-Aşl* fikhî meselelere dair belirli çevre ve kişilerin rivayet ve görüşlerini fikhî babları altında toplayan, başkalarının tasarruflarına belirli ölçüde açık metinler oluşturma anlamındaki tedvin döneminin sonlarına yaklaşıldığına işaret ederken *el-Câmi'u'l-kebir* ve *es-Siyerü'l-kebir* telif edilmiş kitap kavramına daha uygun özelliklere sahiptir. Kaleme alındıkları dönemden itibaren zâhirü'r-rivâye eserlerin-

den bazılarının "eş-şâgîr" ve "el-kebir" diye nitelenmesi de bu olguya işaret eder. Aynı ismi taşıyan kitapları birbirinden ayırmak için eklenen bu sıfatlardan "eş-şâgîr" Şeybânî'nin daha erken bir dönemde, Ebû Hanîfe'nin halkasındaki fikhî mesaiyi yansıtmaya amacıyla kaleme aldığı ve metin özellikleri açısından tedvin kavramına daha yakın eserler için kullanılırken, "el-kebir" nisbeten geç bir dönemde, müellifin kendi görüşlerini ortaya koymaya amacıyla yazdığı telifler için kullanılmıştır. İbn Âbidîn gibi geç klasik dönem fakihlerinin bazı eserlerinde ve çağdaş pek çok çalışmada *es-Siyerü's-şâgîr* adlı bir kitabın zâhirü'r-rivâyenin altıncı metni olarak kabul edildiği görülmektedir. Muhtemelen bu kabul, *es-Siyerü'l-kebir*'in daha erken dönemde kaleme alınmış ve "es-Siyer" başlığını taşıyan başka bir kitaptan ayrılması için bu adı aldığı zannına dayanmaktadır. Ancak Şeybânî'nin *es-Siyerü's-şâgîr* başlığıyla müstakil bir eser yazdığı bilinmediği gibi zâhirü'r-rivâye kavramının gelişiminde rol oynayan muhtasarların ve şerhlerin müellifleri de böyle bir eserin varlığına işaret etmemiştir.

Hanefî literatürünün temelini oluşturan zâhirü'r-rivâye eserleri üzerine ihtisar, şerh, tertip, tehzip, nazım gibi çalışmalar modernleşme sürecine kadar canlı bir şekilde varlığını sürdürmüştür. Söz konusu çalışmaların önemli bir kısmı zâhirü'r-rivâye eserlerindeki ifadelerin anlamını ve delillerini açıklamak gibi metni koruyarak yapılan faaliyetler, bir kısmı da zamanla gelişen fikhî dili, sistematiği ve terminolojisi ile metnin yeniden inşası, iç kompozisyonunun ve bölüm tasnifinin yeniden düzenlenmesi şeklindedir. Hatta bu sebeple, zâhirü'r-rivâyeye dahil bazı eserlerin II. (VIII.) yüzyılda kaleme alındığı şekliyle orijinal metinleri ya kaybolmuş veya sonraki müdahalelerin ürünü olan nüshalarının gölgesinde kalıp Hanefî fakihlerinin ilgi alanı dışına çıkmıştır.

Zâhirü'r-rivâye, Hanefî mezhebi tarihi içinde ortaya çıkmış görüşleri hiyerarşik olarak sınıflandıran çalışmalara göre rivayet değeri açısından tercih edilmesi gereken (râcih) görüşleri temsil etmektedir. Buna göre prensip olarak Ebû Hanîfe ve talebelerine birden fazla görüş atfedilmesi halinde zâhirü'r-rivâyede yer alan görüş tarihen sabit kabul edilir. Eğer zâhirü'r-rivâyede birden fazla görüş bulunuyorsa bu görüşlerin içinde yer aldığı eserlerin kaleme alınıp tarihine göre karar verilir ve daha sonra yazılmış eserdeki görüş tercih edi-

ZÂHİRÜ'R-RİVÂYE

lir. Zâhirü'r-rivâye müntesip fakihin, kendi ictihadı neticesinde farklı bir görüş ortaya koymadıkça tercih edilmesi gereken görüşler olarak kabul gördüğünden "mesâilü'l-usûl" diye adlandırılmıştır. Zâhir kelimesinin İslâmî ilimler geleneğinde yaygın biçimde "delil açısından kuvvetli" anlamında kullanılması, bazı müelliflerin zâhirü'r-rivâye ile mesâilü'l-usûl ifadelerinin farklı alanlara işaret ettiğini ve müntesip fakihin tercih ettiği, ancak Şeybânî'nin beş eseri dışında kalan bir görüşün de zâhirü'r-rivâye olarak nitelenebileceğini zan etmesine yol açmıştır. Nitekim İbn Âbidîn, kendisi gibi Hanefî mezhebi tarihini sınıflandırma çalışmalarıyla tanınmış İbn Kemalî bu hataya düştüğünü belirterek eleştirmektedir. İslâm medeniyeti ve özellikle fıkıh tarihi açısından taşıdığı öneme rağmen zâhirü'r-rivâye metinlerinin modern dönemde gelişen tahkiki neşir standartlarına uygun toplu neşri henüz yapılmamıştır. Ebû'l-Vefâ el-Efgânî'nin şahsî fedakârlık ve gayretleriyle ortaya koyduğu zâhirü'r-rivâyeyi yayın projesi, maddî zorluklar ve seçilen yazma nüshaların uygun olmayışı gibi sebeplerle yetersiz ve eksik kalmıştır. Zâhirü'r-rivâye metinlerine sonradan yapılan müdahaleleri tesbit ederek II. (VIII.) yüzyıldaki orijinal halini ortaya çıkarmak bu konudaki yayın teşebbüslerinin önündeki en büyük zorluğu teşkil etmektedir.

BİBLİYOGRAFYA :

Ebû Yûsuf, *er-Red 'alâ Siyeri'l-Evzâ'i* (nşr. Ebû'l-Vefâ el-Efgânî), Kahire 1357, neşredenin girişi, s. 4; Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî, *el-Câmi'u'l-kebir* (nşr. Ebû'l-Vefâ el-Efgânî), Haydarâbâd 1356; a.m.f., *el-Câmi'u's-sağır* (nşr. Mehmet Boynukalın), Beyrut 1432/2011, neşredenin girişi, s. 5-59; Hâkim eş-Şehid, *el-Kâfi*, Süleymaniye Ktp., Hacı Beşir Ağa, nr. 288, vr. 1^b; İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist* (Tecdüdü), s. 257-258; Serahsî, *Şerhu's-Siyer'i'l-kebir* (nşr. Selâhaddin el-Müneccid – Abdülazîz Ahmed), Kahire 1958-71, I-V; *Keşfü'z-zunûn*, II, 962-964; İbn Âbidîn, *Ulûdû resmî'l-müftî* (*Mecmû'atü resâ'ili İbn 'Âbidîn* içinde), [baskı yeri ve tarihi yok] (Dâru ihyâi't-türâsi'l-Arabî), s. 10-52; Leknevî, *'Umdetü'r-ri'âye fi halli Şerhi'l-Vikâye* (nşr. Salâh Muhammed Ebû'l-Hâc), Beyrut 2009; M. Zâhid Kevserî, *Bülûgu'l-emânî fi sireti'l-İmâm Muhammed b. el-Hasan eş-Şeybânî*, Kahire 1355, tür.yer.; M. İbrâhim Ahmed Ali, "el-Mezheb 'inde'l-Hanefiyye", *Dirâsâtü fi'l-fıkhi'l-İslâmî*, Mekke, ts., s. 54-139; Eyyüp Said Kaya, *Mezheplerin Teşekkülünden Sonra Fikhi İstidlal* (doktora tezi, 2001), MÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, tür.yer.



EYYÜP SAİD KAYA

ZAHİRÜDDİN el-BUHÂRÎ

(bk. BUHÂRÎ, Zahirüddin).

ZAHİRÜDDİN-i MAR'ÂŞÎ

(bk. MAR'ÂŞÎ, Zahirüddin).

ZAHİRÜDDİN-i NİSÂBÜRÎ

(ظهر الدين نيسابوري)

(ö. 582/1186 [?])

Selcûknâme adlı eseriyle tanınan Selçuklu devri tarihçisi.

Aslen Nîşâburlu bir aileye mensuptur. Selçuklu devri tarihçisi ve *Râhatü's-şudûr* müellifi Muhammed b. Ali er-Râvendî'nin akrabası olup VI. (XII.) yüzyılın başlarında doğduğu ve Irak Selçuklu Devleti coğrafyasında yaşadığı anlaşılmaktadır. Irak Selçuklu Sultanı Mes'ûd b. Muhammed Tapar (1134-1152) ve Arslanşah b. Tuğrul'un (1161-1177) hocası olmuştur (Râvendî, s. 64-65; a.e. [Ateş], I, 64).

Zahirüddîn-i Nîsâbüri'nin bilinen tek eseri *Selcûknâme*, son Irak Selçuklu Sultanı II. Tuğrul adına muhtemelen 1177-1186 yılları arasında kaleme alınmıştır (Zahirüddîn-i Nîsâbüri, s. 3; Daniel, s. 150). Selçuklular'ın tarih sahnesine çıkışından II. Tuğrul'un hükümdarlığının başlarına kadar cereyan eden olayları içerir ve II. Tuğrul'un sultanlığının hemen başlarında âniden sona erer. Müellif eserini, Büyük Selçuklu ve Irak Selçuklu devletleri sultanlarının hükümdarlık dönemlerine göre on dört fasıl halinde düzenlemiştir. Bu fasıllarda her bir sultanın fizikî ve ahlâkî özellikleriyle devrinde meydana gelen siyasî hadiseler yer verilmiş, ayrıca sultanların doğum ve ölüm tarihleri, tevkîleriyle vezir ve hâciblerinin isim listesi her fasılın sonuna kaydedilmiştir. Müellif olayların ayrıntılarını aktarmaya çalışmış, sosyal ve kültürel hayatla idarî teşkilât hakkında ise daha az bilgi vermiştir. Sade bir üslûpla kaleme alınan eserde yer yer kısa şiirler mevcuttur. Zahirüddîn eserinde gördüğü veya başkalarından duyduğu hadiselerle yer vermiş, bunun yanında günümüze ulaşmayan bazı kaynaklardan da faydalanmıştır, ancak Ebû Tâhir-i Hâtûnî'nin *Şikârnâme* adlı eseri dışında herhangi bir kaynağın adını zikretmemiştir (Zahirüddîn-i Nîsâbüri, s. 30). Muhammed b. Hüseyin el-Beyhakî'nin *Târîh-i Beyhakî*siyle Ebû Tâhir-i Hâtûnî'nin *Târîh-i Âl-i Selcûk* ve Enûşîrvân b. Hâlid'in *Fütûru zamânî's-şudûr* ve *şudûru zamânî'l-fütûr* adlı günümüze kadar gelmeyen eserleri de onun kaynakları arasında yer alır. Müellif zaman zaman

resmî belgeleri de kullanmıştır (a.g.e., s. 68). *Selcûknâme* daha sonra yazılan Selçuklu tarihlerine kaynak teşkil etmiştir. Muhammed b. Ali er-Râvendî, *Râhatü's-şudûr* ve *âyetü's-sürûr* adlı eserinin girişinde Zahirüddîn-i Nîsâbüri'nin adını zikrederek onun eserinden faydalandığını kaydeder (s. 64-65; a.e. [Ateş], I, 64). Esasen *Râhatü's-şudûr*'da pek çok yer *Selcûknâme* ile örtüşmektedir. Yine İlanlılar devrinde Reşîdüddin Fazlullâh-ı Hemedânî ile Abdullah b. Ali el-Kâşânî, Timurîlular zamanında Hâfız-ı Ebrû umumi tarihlerinin Selçuklular kısmında *Selcûknâme*'yi aynen eserlerine aktarmışlar (Reşîdüddin Fazlullah, s. 20), Hamdullah el-Müstevfî, Şebânkâreî, Mîrhând ve Hândmîr gibi tarihçiler ise eseri dolaylı biçimde *Râhatü's-şudûr* üzerinden kullanmışlardır. Ebû Hâmid Muhammed b. İbrâhim, *Selcûknâme*'ye II. Tuğrul'un öldürülmesine (590/1194) kadar gelen kısa bir zeyil yazmıştır. Bu zeylin metni, eserlerinde *Selcûknâme*'yi kopyalama yoluna giden Reşîdüddin Fazlullâh-ı Hemedânî, Abdullah el-Kâşânî ve Hâfız-ı Ebrû gibi müelliflere eserleriyle günümüze ulaşmıştır. Uzun süre kayıp sanılan ve bilinen tek nüshası Londra'da Royal Asiatic Society Kütüphanesi'nde (Persian, nr. 22^B) bulunan eseri A. H. Morton yayımlamıştır (Chippenham 2004). Morton ayrıca, Mirza İsmâil Han Afşâr tarafından Zahirüddîn-i Nîsâbüri'nin *Selcûknâme*'si diye neşredilen eserin (Tahran 1332 hş./1954) gerçekte Abdullah el-Kâşânî'nin *Zübdetü't-tevârih*'inin Selçuklular kısmı olduğunu ortaya koymuştur (Zahirüddîn-i Nîsâbüri, neşredeninin girişi, s. 23-31). Affân Selçuk, *Nağd ü Berresî-yi Menâbî'i Târîh-i Selcûkiyân-i Arabî vü Fârsî* adıyla bir doktora tezi hazırlamış (1349 hş./1970), Tahran Üniversitesi Edebiyat Fakültesi (Kütüphane nr. 955/052, N632S, P.D.), ayrıca eser hakkında iki makale yayımlamıştır ("Some Notes on the Early Historiography of the Saljuqid Period in Iran", *Iqbal Review*, XII/3, Karachi 1971, s. 91-99; "Saljuqid Period and the Persian Historiography", *IC*, LI/3 [1977], s. 171-185).

BİBLİYOGRAFYA :

Zahirüddîn-i Nîsâbüri, *Selcûknâme* (nşr. Mirza İsmâil Han Afşâr), Tahran 1332 hş./1954, tür.yer.; a.e. (nşr. A. H. Morton), Chippenham 2004, tür.yer.; Râvendî, *Râhatü's-şudûr*, s. 64-65, ayrıca bk. neşredeninin girişi, s. XXVI; a.e. (Ateş), I, 64, ayrıca bk. neşredeninin girişi, s. XX, XXIII; Reşîdüddin Fazlullâh-ı Hemedânî, *Câmi'u't-tevârih* (nşr. Ahmed Ateş), Ankara 1960, II/5, s. 20; a.e.: *The History of the Seljuq Turks from the Jâmi' al-Tawârikh: An Ilkhanid Adaption of the Saljuq-nâme of*